

Orta Çağ Finans Tarihini Çalışmak Niçin Zordur?

Ahmet Nurullah Özdal*

Giriş

Orta Çağ'ın bir alanını çalışmaya dair zorluklar sıralandığında, genellikle ilk madde olarak alana dair kaynakların yetersizliğinden dem vurulur. Oysa finans tarihi çalışmak isteyecekler için durum o kadar da kötü değildir. İbn Miskeveyh, Hatib-i Bağdadî, İbnü'l-Cevzî, Makrîzî, İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr gibi müellifler, bu tarz bir araştırma için ihtiyaç duyulabilecek verilere eserlerinde neredeyse yıl yıl yer vermişlerdir. Bu sayede araştırmacı, para, kurlar ve fiyat dalgalanmalarına dair analizler yapabileceği malzemeye bir ölçüde sahip olmuş olur. Araştırmacı, ikinci aşamada elindeki mevcut malzemeyi uygun biçimde tasnif etmeli ve verilerdeki sayısal birimleri birbirlerine dönüştürebilmelidir.

Bu sunumda, ilgili alandaki kendi çalışma denemelerim üzerinden giderek araştırmacı adaylarının ne gibi zorluklarla karşılaşabileceklerine ve ayrıca bunlarla nasıl başa çıkabileceklerine dair naçizâne önerilerde bulunacağım. Çalışmam, kabaca üç modelleme üzerinden aktarılacaktır. İlk modellemede doğrudan sayısal verilerin kullanılabilirliği üzerinde durulacak, ikinci modellemede sözel ifadelerin puanlaması yöntemiyle bazı sonuçlara ulaşılabiliğe dair fikir beyan edilecektir. Üçüncü modellemede ise Orta Çağ ekonomisini anlamada bazı endeks türlerinin geliştirilebileceğine yönelik öneriler ortaya atılacak ama diğer taraftan da herhangi bir kesin sonuç ortaya koyabilmenin imkansızına yakın olduğu hatırlatılacaktır.

Modellemeler

Birinci Modelleme

Birinci modellememde doğrudan eldeki mevcut fiyat verilerinden yola çıkarak bir Orta Çağ devletinin piyasa durumunu grafiklere dökmeye çalıştım. Bu girişimimde siyasi manada ülke (devlet / hükümet) ile coğrafi manada ülke (en azından iklimsel tutarlılığa sahip toprak bütünü) paradoksunu yaşadım. Daha basitleştirerek ifade edersem eğer, sözgelimi Büveyhî Devleti, birbirinden farklı iki coğrafi ülkeden –

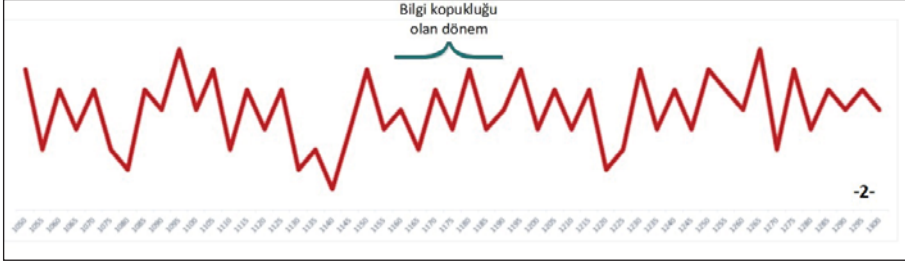
* Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ağrı/
TÜRKİYE, ahozdal@gmail.com ORCID:0000-0002-0161-8289

İran ve Irak oluşmaktadır. Dolayısıyla Büveyhî piyasasını inceleyebilmek için bu iki ülkenin pazar yapılarını birden mercek altına almak gerekir. Büyük Selçuklu Devleti piyasasını değerlendirmeye çalışmak bu açıdan çok daha zordur. Çünkü böyle bir durumda, İran, Irak, Suriye, Azerbaycan, Kafkasya, Maveraünnehir pazar yapılarının blok-blok işlenmesi gerekir ki her bir pazar da kendi içinde alt-pazarlara ayrılır ve bu durum araştırmacının işini epeyi zorlaştırır. Örnek vermek gerekirse, İran ülkesi, ürünleri, iklimi, arazi yapısı vs açılarından birbirlerinden farklı özellikler gösteren Horasan, Şiraz, Fars, Kirman, Mekran, Taberistan alt-bölgelerini ihtiva etmektedir.

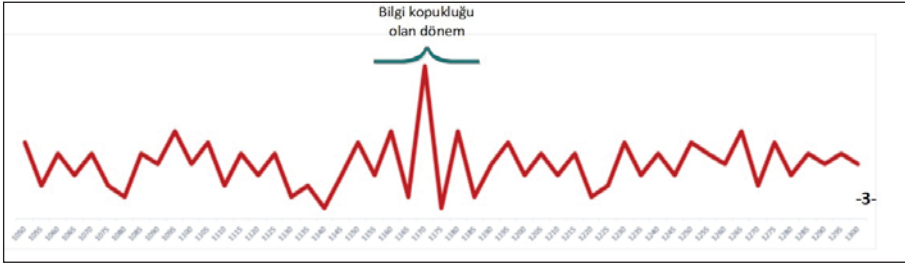
Bir diğer zorluk ise bir ülkenin (coğrafi ülke) piyasa durumuyla ilgili kaynakların bulunduğu veriler arasında kesintisiz ve tutarlı bir bağ kurabilmek olarak kendisini gösterir. Mısır'ı çalışacaklar bu minvalde daha şanslıdır çünkü bu ülkede yaşamış olan ve adeta yüzyıllar boyunca ülke piyasasının nabzını tutup kaydetmiş olan Makrîzî gibi müelliflerin yazdıklarından faydalanma olanağına sahiptirler. Nitekim Makrîzî'nin sunduğu veriler aynı anda süreklilik ve kendi içinde tutarlılık arz etmektedir. Bağdat hakkında bu tarz veri sunan çok daha fazla kaynak bulunmaktadır. Bunların arasında ilk etapta İbn Miskeveyh'i, Hatib-i Bağdadî'yi, İbnü'l-Cevzî'yi ya da İbnü'l-Esîr'i zikredebiliriz. Tüm bu müellifler, Orta Çağ'da İslam'ın merkezi olarak görülen ve nüfusuyla, sınai üretimiyle, ticari potansiyeliyle finansal işlemlerde belirleyici olma konumunu fazlasıyla hak eden Bağdat'ın tarihindeki her türlü fiyat bilgisini titizlikle kaydetmişlerdir. Ancak Suriye piyasasını modellemek daha zordur. Zira İbn Kâlânîsî, Yunînî gibi kaynakların bu ülkedeki fiyatlara dair veri akışlarında bazen kopukluklara rastlanabilmektedir.

Yukarıdaki şekilde, aynı bölge hakkında malumat veren iki kaynağın veri akışlarındaki bir kopuk döneme işaret edilmektedir. Normalde insan mantığı, böyle bir kopukluğu, önceki ve sonraki dönemleri göz önünde bulundurmak suretiyle, en muhtemel şekildele doldurmaya meyleder. Bu durumda, ortaya çıkacak tablonun –büyük ihtimalle– aşağıdaki gibi ya da benzeri varyasyonlarda olması beklenir.

Yani bu kopuk dönem hakkındaki tahminlerde olağanüstü bir dalgalanma yoktur. Oysa durum bunun tam tersine de olabilir. Kimbilir belki tam da bu kopukluğun olduğu dönemde bölge tarihinin en sert dalgalanmalarından birisi yaşanmış olabilir.

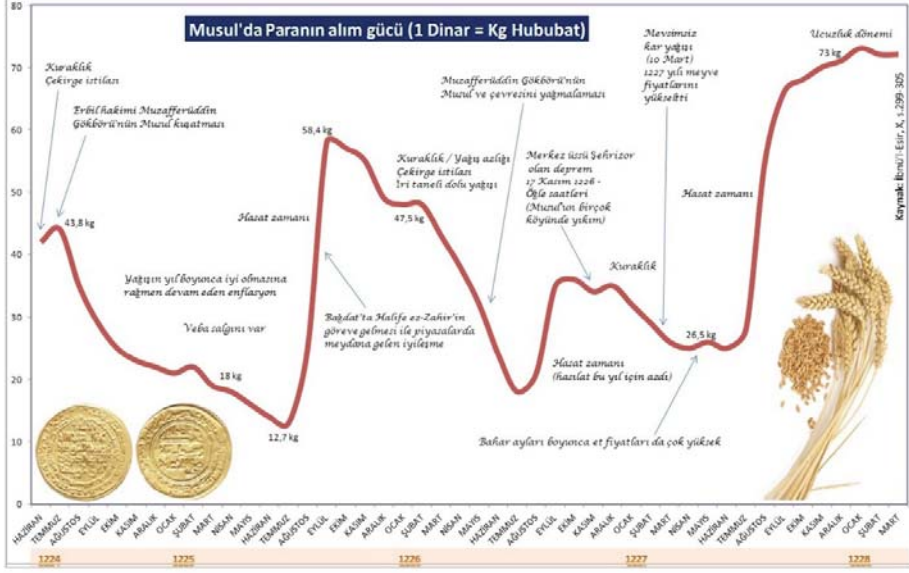
Tarihçiler bu olasılığı, “- Eğer böylesine önemli bir hareketlilik olmuş olsaydı kaynaklar bundan mutlaka bahsederlerdi” diyerek göz ardı edebilirler. Ancak ihtimal dâhilindedir ki bu denli sert bir dalgalanmaya neden olan saik (belki aşırı ölümcül bir salgın hastalık yahut acımasız bir istila hareketi), vakaları kaydeden insanları da vurmuş olabilir, böylece geride hiçbir kanıt kalmamış olur.

Matematiksel bir dille ifade etmemiz gerekirse, grafikte ilgili olarak temel bir sorunsal ile karşı karşıya kalıyoruz: kopuklukları ifade eden verisiz dönem aralıklarına dair olasılıksal, diğer bir ifadeyle stokastik süreçler hakkında nasıl yorumlar yapabiliriz? Zaman içerisinde –aslında– rastlantısal olmadan değişen fenomenleri (mesela buğday fiyatlarını) matematiksel olarak modellerken, bahsettiğimiz kopuklukların niteliğine dair *Gambler’in Yanılgısı*'na¹ düşmemiz içten

1 Gambler's Fallacy: Finansal matematikte çokça kullanılan bu ifade, tesadüfi bir olayın az önce olduğu için yine olacağına inanma yanılgısı ile bir olayın az önce olduğu için bu defa olmayacağına inanma yanılgısını aynı anda kapsayan bir yanılgı türüdür. Burada önemli olan bir husus, peş peşe gerçekleşen olayların birbirleriyle ilişkili olup olmadıklarıdır.

bile değildir. Yani bir önceki ve bir sonraki kısımlarına bakarak bu puzzle'nın eksik parçalarını tahmini olarak dolduramayız.

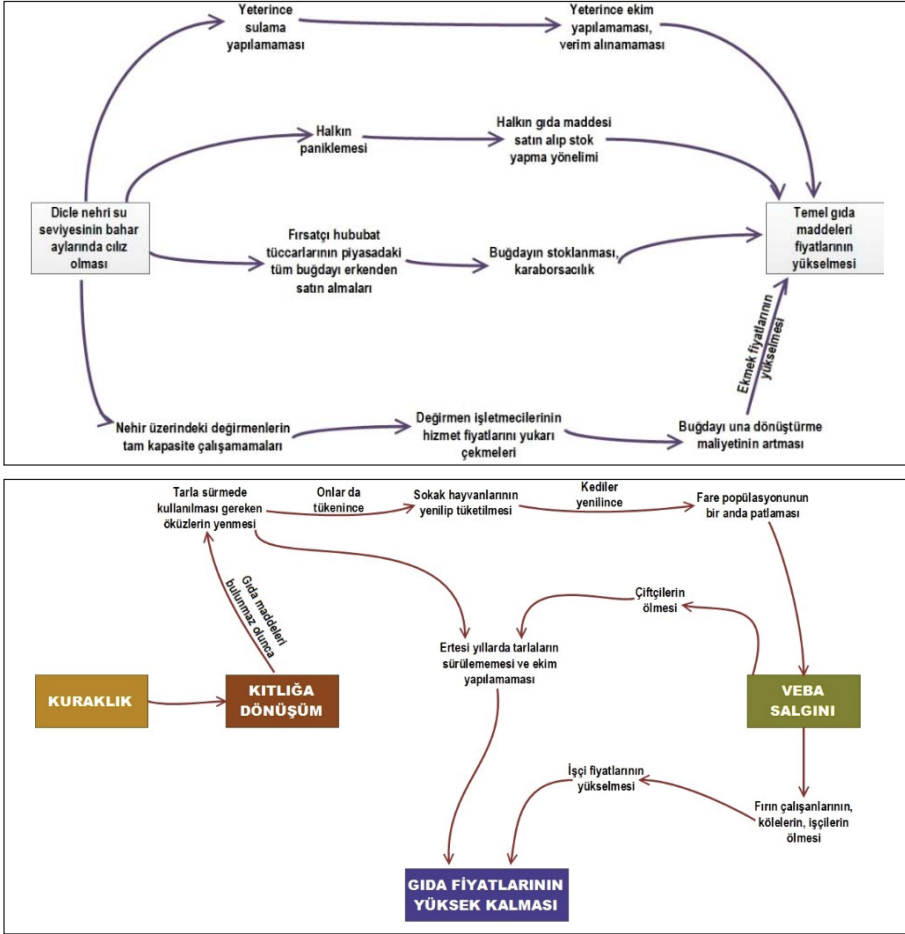
Diğer taraftan, böyle grafikleri oluşturabilmemiz için kaynaklarda sunulan sayısal verilerle birlikte, bu verilerin değişkenliklerini etkileyen parametreleri de göz önünde bulundurmanız gerekmektedir.

Bu şekilde de izlenebileceği üzere buğday fiyatlarını etkileyen hususlar arasında, senenin hangi döneminde bulunduğu önemlidir. Tabii ki burada kastedilen, güneş yılıdır. Hükümetlerin genelde fiyat sabitlemesi yapmaktan kaçındıkları, tam anlamıyla bir serbest pazar durumunun var olduğu Orta Çağ İslam dünyasında buğday fiyatları sonbahardan itibaren tedrici olarak yükselişe geçmekte ve yaza doğru bu yükseliş son raddesine ulaşmaktadır. Hasat zamanında ise fiyatlar birdenbire düşmektedir. Bu dalgalanma her yıl belli ölçüde yaşanmaktadır. Diğer taraftan ilkbaharda nehir sularının yükselmemesi –ki bu durum, o yıl yeterince sulama yapılamayacağı anlamına gelmektedir– ya da yazın yaşanan kuraklık, çekirge istilası, bazen bir deprem gibi doğal afetler ile kuşatma, savaş, istila benzeri felaketler, bu dalgalanmanın şeklini bozabilmektedir. Benzer şekilde, mesela et ve kasaplık hayvan fiyatlarını etkileyen parametrelerden bazıları miladi takvime endekslidir. Koyunların yavrulama dönemi olan mayıs ayında ya da göçebelerin

–Türkler, Araplar, Bedeviler vs. – bulunulan belde yakınlarına göçlerine tekabül eden dönemlerde et fiyatları düşer;² kışa hazırlık yapılan, kavurma, pastırma üretilen sonbahar vakitlerinde ise yükselir. Hicri takvime endeksli bir parametre ise Kurban Bayramı öncesi ve sonrası dönemlerdir. Bunların haricinde, hiç hesapta olmayan bir yağma yahut hayvan-öldüren salgını ya da genel gıda fiyatlarını yükselten bir ekonomik kriz durumu da et fiyatlarını yükseltebilmektedir. Her bir gıda maddesi için fiyatları etkileyen çok fazla değişken söz konusudur. Mesela Dicle Nehri'nin o yıl cılız akması, bu yüzden yeterince sulama yapılamayacağı için zaten gıda maddelerinin fiyatlarını yükseltecektir. Böyle bir genel fiyat yükselmesi, temel gıda maddesi olan buğday ve arpanın da fiyatını –oysa bunların ekimi için sulamaya gerek yoktur– yükseltebilir. Öte yandan nehrin cılız akması yüzünden panikleyen halk, gıda stoklama davranışı sergiler ve böylece artan talep de fiyat yükselmesini hızlandırır. Bunun haricinde, nehrin cılız akması nedeniyle nehir üzerine kurulu olan değirmenler randımanlı çalışamazlar ve böylece un fiyatları yükselir. Tüm bunlar, insanların o dönemler boyunca ekmeği pahalı almalarına neden olur. Eğer bu durum bir kıtlığa dönüşürse bu kez insanlar, önce tarla sürmede kullanmaları gereken öküzlerini ve daha sonar sokaklardaki kedi ve köpekleri vs. yemeye mecbur kalırlar. Kediler yok olunca fare popülasyonu hızla yükselir. Bu da bir veba salgını çıkma ihtimalini güçlendirir. Veba salgınından özellikle toplumun alt kesimleri daha fazla etkilenir. Köylüler öldüğü için ve daha öncesinde öküzler de yenilerek tüketilmiş oldukları için tarım yapılamaz. Fırın işçileri öldükleri için de çalışacak kimse bulunamaz ve bu yüzden emek ücretleri artar. Tüm bunların sayesinde, Irak bölgesinin insanları ekmeği birkaç yıl boyunca yüksek fiyatlarla satın almak zorunda kalırlar.

2 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, çev. A. Ağrakça, A. Özaydın, İstanbul 2008, X, s. 325.

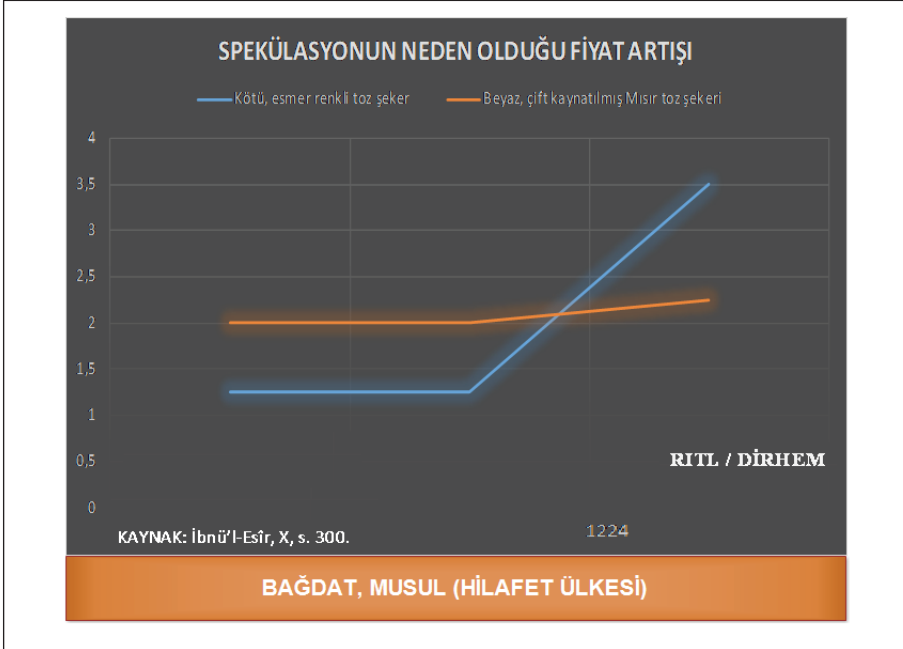

Kriz dönemlerinde düzenli işleyen mekanizmalar çalışmaz duruma gelirler. Zaten kriz dediğimiz şey de budur. Bu dönemlerde temel gıda maddelerinin aralarındaki fiyat dengeleri de tamamıyla bozulur. Sözelimi buğday ve arpa fiyatları arasında normal zamanlarda $\frac{1}{2}$ oranında fiyat farklılığı bulunur ve bu sabitlenmiş farklılık göz önünde bulundurularak ticari işlem yapabilme hükümleri fıkıh kitaplarında da yer alır.³ Oysa kriz zamanlarında buğday ve arpa fiyatlarının yükselmesi çoğu kez dengesiz seyrederek böylelikle aradaki parite dengesi tamamen bozulur.

3 Serahsî, buğday ve arpanın hem satılan (meb'î) hem de satış bedeli olarak işlem gören (semen) mallar grubunda olduklarını belirtir; Serahsî, *Meb'sût*, ed. Mustafa Cevat Akşit, İstanbul, 2008, XIV, s. 1.

TARİH	YER	KRİZ DURUMU	BUĞDAY /ARPA PARİTESİ	KAYNAK
Aralık 1104 - Ocak 1105	Musul	Krizsiz ortam	3/5	<u>İbnü'l-Esir</u> , VIII, s. 492.
1172	Kahire	Adı konulmamış kriz var (Gıda fiyatları artmamış durumda)	3/8	<u>Makrizi</u> , <u>Hıtat</u> , I, s. 60-61.
1227	Musul	Kriz dönemi	2/3	<u>İbnü'l-Esir</u> , X, s.325.
1228	Musul	Kriz-ertesi	5/17	<u>İbnü'l-Esir</u> , X, s.334.
1262	<u>Dımaşk</u>	Kriz / kıtlık	5/8	<u>İbn Kesir</u> , XIII, s. 410.
1264	Kahire	Kriz / kıtlık	2/3	<u>Yunini</u> , I, s. 322.

Bu fiyat değişimlerine başka gıda ürünlerinde ya da ilaç maddelerinde de rastlanır. Hatta kimi durumlarda bu fiyat değişimlerinin iyice saçma sapan bir hale büründüğü durumlarla karşılaşılabilir. 1225 yılında Irak çevresinde bir spekülasyonun neden olduğu absürt bir vakada tek kaynatımla elde edilmiş yerel esmer şeker (Huzistan menşee) fiyatı aniden yükselmiş ve Mısır'dan gelen, iki kez kaynatılarak elde edilen beyaz ve kaliteli şekerden daha pahalıya satılır olmuştur.

İbnü'l-Esîr'in naklettiğine göre bu dengesizlik şu yüzden olmuştur:

“...salgın hastalıklar çoğalmasa üzerine kadınlar arasında şöyle bir şayi yayıldı: *Bu hastalıklar hep soğuk tabiatlıdır. Beyaz şeker de soğuk tabiatlıdır ve bu yüzden hastalıkları arttırmaktadır. Oysa esmer şeker sıcak tabiatlı olduğu için bu hastalıklara iyi gelmesi mümkündür. Tabipler de kadınların kalplerini kazanmak gayesiyle onlara uydular ve aptallıklarına tabi oldular. Böylece esmer şeker değerinin çok üstünde pahalandı. Bu, ifrat derecesinde bir cehaletten kaynaklanmaktaydı.*”⁴

Bu tür çalışmalarda araştırmacıyı uğraştırabilen bir diğer husus, eldeki verileri excel programında kullanmaya uygun standart dahilinde bir araya getirebilmektir. Kaynaklar gıda fiyatlarını, irdeb, kantar, rıtl gibi ölçü birimleri üzerinden verirler. Burada hem ölçü birimlerini birbirine dönüştürme problemi hem de bu ölçü birimlerinin yöresel farklılıklarıyla uğraşma problemi vardır. Mesela rıtl denildiğinde Suriye rıtlı mı –bu arada, iki Suriye kenti olan Halep ve Dımaşk arası rıtl birimleri bile farklılaşabilir– Mısır rıtlı mı yoksa Irak rıtlı mı kastedilmektedir? Ya da fıkıh kitaplarında standardize edilen rıtlı mı kastedilmektedir? İlk etapta şöyle bir çözüm yolu tasavvur edilebilir: kaynak eserinde hangi ülkenin verileri sunulmaktaysa biz de o ülkenin rıtlını baz alabiliriz. Burada da farklı sorunsallarla karşılaşılır. Mesela Suriyeli bir müellif (İbn Kesîr gibi) eğer Mısır’a dair veriler sunuyorsa onun kastettiği rıtlı, Dımaşk rıtlı mı yoksa Fustat rıtlı mı olmalıdır?

Bir diğer problem, kaynakların gıda fiyatlarını bazen dinar bazen de dirhem üzerinden vermeleri hususudur ve dinar-dirhem değerlerini birbirlerine dönüştürebilmemiz için kur cetvellerine ihtiyaç duyarız. Bazı yazarlar bu noktada da bizi yalnız bırakırlar ve böylece bin bir zorlukla oluşturduğumuz, zenginliğiyle gurur duyduğumuz sayısal veriler havuzumuz bir anda anlam ifade etmeyen boş bilgiler çöplüğüne dönüşür. Velhâsıl-ı kelam, dinar-dirhem paritelerinin de verilmiş olması işimizi fazlasıyla kolaylaştıracaktır.

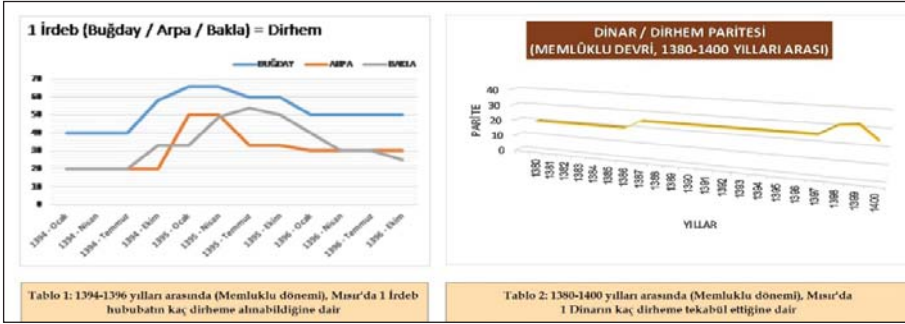
Yine ince bir nüans farkı olarak, dinar-dirhem paritesi ile altın-gümüş paritesinin de her zaman için aynı anlama gelmediğini hatırdan çıkarmamak gerekir. Altın-gümüş paritesi Orta Çağ’da normal zamanlarda 1/14 ilâ 1/17 aralığında seyretmiştir. Bir gümüş madenin rezervinin tükenmesi, yeni bir maden keşfedilmesi, Altın Yolu güzergâhının Bedevilerce kesilmesi, kuzey ülkelerinden gelen lüks kürklere aşırı talep gibi nedenler bu pariteyi etkileyebilmektedir. Dinar-dirhem paritesi ise aynı anda hem altın-gümüş paritesine hem de mevcut iktidarın

4 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 300.

olası tağşiş uygulamalarına endekslidir. Tağşişler, kamu harcama ve açıklarının büyümesi, kâr-enflasyon yönündeki sosyal grupların baskısı, ödeme bilançosunun dengesizliği, kötü darphane yönetimi, tedavüldeki sikkelerin uzun süreli kullanıma bağlı eskime nedeniyle kötüleşmesi ya da altın ve gümüş arasındaki pazar kuru dalgalanmaları sebepleriyle yapılabilir.⁵ Tağşiş sadece gümüş paraya (dirhem) uygulanabilir. Altın paraya (dinar) tağşiş uygulanamaz; aksi bir hareket, uygulayan ülkenin iktisadi manada intiharı olarak addedilir.

Eğer devlet, saf gümüş sikkelerin içeriği ile bir defa bile oynadıysa, bahsedilen para reel değerini yitirmiş olur ve artık itibari değeri üzerinden işlem görmeye başlar ki bu da söz konusu devletin siyasi arenadaki konumuna bağlıdır.

Aşağıdaki grafikler, 14. yüzyıl sonları Memlûklü Mısır'ına ait verilere dayanılmak suretiyle oluşturulmuştur. Birinci grafikte 1 Dinar = 25 Dirhem eşitliğinde, üç temel gıda maddesinin –buğday, arpa, bakla– dönemsel fiyat dalgalanmaları gösterilmektedir. Grafikte her yıl, 4 çeyreğe ayrılarak gösterilmiştir. İkinci grafik ise 14. yüzyıla ait, son yirmi yılın dinar-dirhem paritelerindeki dalgalanmalar gösterilmiştir.

Yukarıda, birinci tablodaki değerler, her bir yılın dört çeyrek dilime ayrılması suretiyle işlenmiştir. Özellikle 1394'ün 3. çeyreğindeki volatiliteler dikkat çekmektedir. Bu dalgalanmaların nedenine dair bir bilgiye ulaşamadım. İkinci tabloda, 1398-1400 yılları arasındaki kur dalgalanmalarının en olası sebebinin ise Avrupa'daki gümüş kıtlığı nedeniyle buradan Mısır'a gümüş akışının kesilmesi

5 Carlo M. Cipolla, *Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet*, çev. Ali İhsan Karacan, İstanbul 1993, s. 74-75.

olduğu tahmin edilebilir.⁶ Burada ilginç bir noktaya değinecek olursak, Avrupa'da çıkan bu gümüş kıtlığının tetikleyicilerinden biri, Niğbolu Savaşı'nda tutsak düşen Korkusuz Jean gibi şövalyelerin serbest bırakılması için Osmanlı'ya ödenen yüksek meblağlı fidyelerdir.⁷ Dolayısıyla yine bir “Kelebek Etkisi” durumu söz konusudur; Osmanlıların Orta Avrupa'da kazandıkları bir zafer Mısır Memlûklu piyasalarında hissedilebilir bir dalgalanma yaratmıştır.

Dinar-dirhem kur farklılıklarının yorumlamasında davranışsal iktisat da devreye girer. İnsanları altın/gümüş stoklamaya yahut harcamaya iten sebepler çok değişkendir. Bir kıtlık durumu, insanları gıda maddesi satın almak üzere harcama yapmaya sevk ederken bir diğeri ise tam tersine olarak var olan paraları cimrice elde tutma davranışına itebilir. Her iki durum da farklı kriz türlerini ifade etmektedir.

İkinci Modelleme

Bu modelleme için oluşturmayı düşündüğüm grafikte doğrudan sayısal veriler kullanmak yerine daha farklı bir yöntem benimsedim. Bu defa, kaynaklarda piyasa durumuna dair yapılan yorum ve değerlendirmeleri önce derecelendirme ve ardından da her bir dereceyi bir rakam ile ifadelendirme şeklinde bir yöntem oluşturdum. Buna göre, mesela bir kaynak eserinde “- Bu yıl fiyatlar arttı” ifadesi kullanılmış ise “çok oldu / arttı” (= *kesura*) ifadesi için 1 puan verdim. “- Fiyatlar çok arttı” ifadesi kullanılmış ise “çok arttı” (= *kessera*) ifadesi için 2 puan verdim. Eğer fiyatların çok çok aşırı yükseldiğini işaret eden bir ifade kullanılmışsa (*eşedde tekassuran* gibi), buna 3 puan verdim. Eğer fiyatların biraz arttuğuna işaret eden bir ifade kullanılmışsa (*kesura guleylan* gibi), buna da 0.5 puan verdim. Tabi *kesura*'yı konumuzun izahı için örnek fiil olarak zikrettim. Kaynaklarda geçen ve Arapça'da arttı, çoğaldı, yükseldi anlamlarını taşıyan *zâde*, *rafa'a*, *izdâde*, *bezule*, *alâ* gibi fiilleri de kendi bablarına uygun biçimde aynı kategorilendirmeye tabi tuttum.

Eğer kaynaklarda fiyatların o yıl bir değişime maruz kalmadığını ifade eden bir fiil (*sebeta* gibi) kullanılmışsa 0 puan verdim. Eğer birkaç yıl üst üste fiyat değişimi olmamışsa, sonraki yılda pahalılığın yaşandığına dair bir malumat bulunmasa bile, bu sonraki yıl için +0,5 puan verdim. Bunu, art arda birkaç yıl süren bir durgunluğun (resesyon) da ekonomide istenmeyen bir durum olduğunu, böyle zamanlarda kendiliğinden yeni bir pahalılık dalgasının yaşandığını göz önünde bulundurarak yaptım.

6 Catherine Eagleton-Jonathan Williams, *Paranın Tarihi*, çev. Fadime Kâhya, İstanbul 2011, s. 139; Peter Spufford, *Money and its Use in Medieval Europe*, Cambridge (Cambridge Univ. Press), 1988, s. 353-358.

7 Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul, 2000, s. 27.

Kaynaklarda o yıl fiyat düşüşü yaşandığına dair bir ifade kullanılmışsa (*nakısa, hatada, haffefe, nezele, inhatada, galil* gibi), o yıl için -1 verdim. Yine aynı şekilde, fiyat düşüşüyle ilgili fiillerin çekimlendikleri babları şiddet katsayılarına göre puanlandırımdı.

Puanlamama, fiyat düşme ya da yükselmelerini etkileyebilecek vakaları da dahil ettim. Fiyatları yükseltme veya yükselmeyi şiddetlendirebilme potansiyeline sahip olan kuraklık (0,5 puan), çekirge istilası (0,1 puan), yıkıcı deprem (0,1 puan), yıkıcı veya kavurucu rüzgâr (0,1 puan), ilkbahardaki don olayı (0,1 puan), veba salgını (0,5 puan), şarbon ya da koyun-öldüren türünde bir hayvan salgını (0,1 puan), istila (0,5 ilâ 1 puan), şehrin kuşatılması (1 ilâ 4 puan), yağma-talan (0,25 puan), isyan-karmaşa-anarşi (0,5 puan) gibi olguları etkileri oranında puanladım. Aynı şekilde, sevilen bir melik yahut veliahtın tahta çıkmasına (sultan veya halife olarak) ya da parlak bir zafer / bir fetih haberi için de –böyle haberlerin piyasalar üzerinde rahatlatıcı etkilerini göz önünde bulundurarak– uygun bir puan (- 0,25 puan) verdim. Ayrıca nehir suyunun arttığı haberine ya da mesela Doğu Anadolu hakkında bilgi veren bir Ermeni müellifin çok fazla kar yağdığına dair bir kaydına rastladığımda da mezkur yıl için - 0,25 puan verdim.

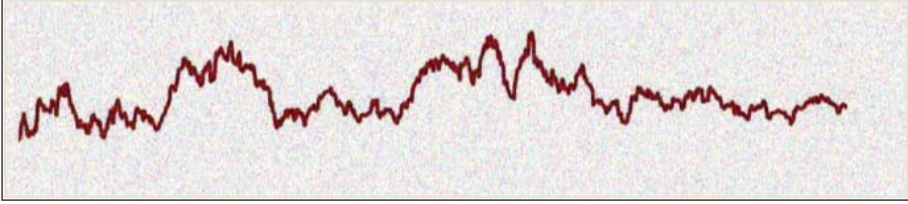

Her bir ifadeye bu şekilde artan-eksilen puanlar vererek bunu grafiğe dönüştürme fikrini Ebu'l-Fazl Ca'fer b. Ali ed-Dımaşkı'den ilham almak suretiyle gerçekleştirdiğimi de belirtmek isterim. Ed-Dımaşkı, ticareti övdüğü meşhur eseri *el-İşâre ilâ Mehâsini't-Ticâre*'sinin bir yerinde fiyat yükseliş ve düşüşlerine dair kullanılan ifadelerin belli bir standardı olduğuna değinmektedir.⁸

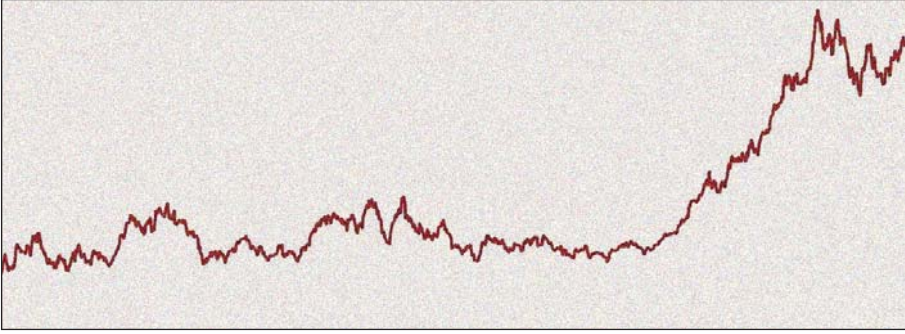
⁸ Ed-Dımaşkı, *el-İşâre ilâ Mehâsini't-Ticâre*, çev. Abdulhalık Bakır, "Ticaretin Güzelliklerine İşaret", (*Orta Çağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler* – 1 içerisinde, s. 473-540 arasında), Ankara 2008, s. 483.

Bu modellemenin güzel yanı, tarihi bir realiteye dair söz hakkını rakamlara değil de bilgileri bize aktaran müelliflerin duygu ve düşüncelerine vermiş olmasıdır. Böylelikle “mevcut bir kriz var mıydı?” sorusundan çok “insanlar krizi ne ölçüde hissediyorlardı? Sorusu ön plana çıkmış olur. Ancak tahmin edilebileceği üzere bu yöntemle elde edilmiş grafiğin tek başına bir kullanılabilirliği yoktur, belki birinci modelleme türüyle birlikte anlam kazanabilir. Ayrıca bu tarz bir çalışmanın başka türlü sakıncaları da vardır. Sözgelimi, yazar o yıl fiyatların yükseldiğini/düşüğünü kaydederken çoğu defa bunun 0 (sıfır) noktasına göre mi yoksa bir önceki yıla göre mi olduğunu belirtmemiş olabilir. Ayrıca bazı müellifler önceki dönemlere ait artışları / düşüşleri daha soğukkanlı biçimde kaydederlerken kendi dönemlerindeki fiyat hareketliliklerini aktarma hususunda daha duygusal davranabilirler. Bu davranışları da kelimelerine yansır. Mesela İbn Kesîr, kendi dönemindeki anormal diyemeyeceğimiz –elimizde bunu kanıtlayabilecek sayısal veriler bulunuyor– fiyat artışlarını aktarırken abartılı ifadeler kullanmaktan kendini alamaz. Makul görülebilecek fiyat artışlarını dahi şiddet, kesret, mübalağa anlamları ihtiva eden fiil kalıplarıyla kullanır.

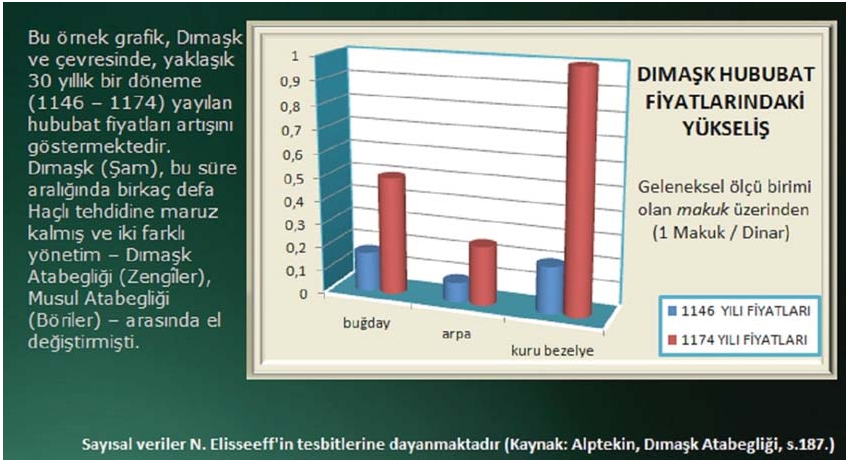
Bu modellemeyle oluşturulabilecek grafikler, çoğu zaman bu şekildeki gibi tek düze bir görünüme sahip olurlar. Nedeni, reel sayısal verilerden hâli oluşlarıdır.

Hâlbuki bu modellemeye sayısal veriler de dâhil edilebilirse aşağıdakine benzer bir grafik elde edilebilir.

Piyasaları yıl bazında ele aldığımızda, incelediğimiz bölgenin hep bir iyi dönem-kötü dönem sarmalında iniş ve çıkışlar yaşadığını düşünürüz. Ancak daha uzun vadede –onyıllar bazında ya da elli yıllık aralıklar halinde– ele aldığımızda değişimi daha rahat fark edebiliriz.

Diğer Modellemeler

Bu bölümde ise eldeki veriler doğru biçimde tasnif edilip kullanılabildiği takdirde bir Orta Çağ İslam devletinin genel bütçesi çıkarılabilir mi ya da o dönem insanların finansal anlamda yaşam standartları günümüzle kıyaslanabilir mi, sorularına değinilecektir. Her ne kadar ilgili hususlarda çalışmalar yapılmış olsa da bir Orta Çağ devletinin gayrisafi millî hasılası ya da ülkedeki kişi başına düşen millî gelirin hesaplanabilmesine imkân yoktur. Zira elimizdeki nüfusa dair veriler;

kıt, düzensiz ve bazen gerçekliği sorgulanabilir niceliktedirler. Bir bölgedeki bazı büyük şehirlerin nüfusuna dair tafsilatlı bilgiye ulaşabilmekteyiz ancak kaynaklar aynı bölgedeki daha küçük kasabalara ve köylere dair hiçbir şey söylemeyebiliyorlar. Öte yandan kaynaklar, bazı istisna durumlarda bir yerin hane kalkı yahut vergi mükellefleri sayısı ya da göçebeler söz konusu olduğunda çadır sayısı gibi veriler de sunabiliyorlar. Fakat bu hususta da her haneyi kabaca 5 kişi olarak hesaplama fikrinin esasında bir işe yaramadığının göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Peki, incelenilen dönemlerdeki asgari geçim miktarı hakkında bir saptama yapılabilir mi? Denenebilir aslında. Sözgelimi, günümüzde popülerliğini sürdüren *Big Mac Endeksine*⁹ benzer bir *Fitre Endeksinden* bahsedebiliriz. Yani İslam fihhının fitre (fitir sadakası) ve yemin bozma kefareti durumlarında ortaya koyduğu ölçülere başvurabiliriz ki bu ölçü bir kişinin bir günlük gıda ihtiyacını satın almasına yetecek en makul fiyattır. Değişken olan bu fiyat, 1.460 gram buğday (= 2.920 gram arpa)'ın pazardaki para cinsinden karşılığı olarak belirtilmiştir.¹⁰ Bir diğer referans olarak, vakfiyeler de araştırmacıyı aydınlatıcı veriler sunarlar. Bu vakfiyelerde, mesela bir medresenin temizlik görevlisi gibi en alt düzey çalışanı için belirlenmiş maaş ve aylık/haftalık/günlük istihkak miktarları kayıtlıdır. Bu maaşın dirhem ya da feles cinsinden karşılığı, vakfiyenin kaleme alınış tarihi ile birlikte bu tarih aralığında dinar-dirhem-fulus pariteleri bilgileri aynı anda mevcut olduğu takdirde niceliksel gerçekliğe daha fazla oranda yaklaşılabilir.

Bir devletin bütçesini çıkarma yolunda, eldeki sayısal veriler bizi gerçeğe ne kadar yaklaşırabilir? Bu minvalde de bir iki farklı yol denedim. Mesela Aden şehir devleti hazinesinin verileri üzerinden, Büyük Selçuklu Devleti'nin mali bilançosunun günümüz karşılığına ulaşma denemem oldu. Ya da Erbil Atabegliği'nin Mevlit kutlamalarına dair verilerini bir araya getirerek bu devletin hazinesine dair sonuçlar üretmeye çalıştım. Maalesef her birinde en kilit noktalardaki very akışı kesintileri, beni sonuca ulaşmaktan alıkoymdu. Acaba böyle bir sonuca ulaşmış olsaydım bile, elde ettiğim bu sonuç gerçeğin neresinde olabilirdi? Aslında kesin olarak gerçeği bilmediğimiz için bu sorunun cevabını verebilmemiz de olanaksızlaşır. Bildiğimiz bir şey vardır ki elde ettiğimiz her bir yeni veriyi mevcut verilerimize

9 The Economist dergisi tarafından farklı para birimlerinin dolar karşısındaki durumunu ölçmek üzere ortaya atılmış olduğu bir endeks türüdür. Bu endeks, para birimlerinin dolara karşı eksik veya fazla değerlendirilip değerlendirilmediğini tahmin etmek için bir hamburgerin farklı ülkelerde dolar cinsinden ifade edilen maliyetinde kullanılmaktadır.

10 Kudûri, *el-Muhtasar-ı Kudûri*, çev. Süleyman Fahir, İstanbul 1979, s. 84; Mavsîlî, *el-İhtiyâr li-Ta'lîl el-Muhtâr*, haz. Celal Yeniçeri, İstanbul 2011, s. 116-117.

eklediğimizde ve işleme soktuğumuzda bu bizi –sanılanın aksine– gerçeğe daha da yaklaştırmayacaktır. Meselenin very azlığıyla ya da bizim beceriksizliğimizle de bir ilgisi yoktur. Esas mesele, fraktal geometrinin doğası ile ilgilidir. Bugün dahi, bir kriz durumunda kesin zarar bilançosu çıkarabilmekten çok uzağız. Elimizde bugüne kıyasla oldukça kısıtlı verinin bulunduğu Ortaçağ'da da durum hemen hemen aynıdır. Dolayısıyla çıkarılacak herhangi bir bütçe, ne kadar kesin sayısal verilere dayanırsa dayansın, gerçeğin ötesinde bir yekûn olacaktır ve konuyu çalışan kişinin “yorumu” düzeyinden ileriye gitmeyecektir. Bir diğer deyişle, elde edilen sonuç, mesela bir “zarar” dan söz ediliyorsa eğer “kesin zarar” değil “hesaplanabilir zarar” ya da “öngörülebilir zarar” olacaktır. Ancak dediğimiz gibi fraktal geometrinin doğası budur.

Bu tür araştırmalardan elde edilen sonuç, “kesin sonuç” değil de “filan araştırmacının ulaştığı sonuç” mesabesinde kalacaktır. Sayısal verilerin kullanılıyor oluşu da böylece ilgili dönem hakkında kesin sonuç vermekten ziyade ekonomik durumun farklı bir açıdan fotoğraflanması anlamını taşıyacaktır.

Sonuç

Sunumum boyunca değindiğim üzere, bu çalışmalarımın çoğu yarıda kaldı yahut başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak benim vurgulamak istediğim husus, bu alandaki çalışmaların fazlasıyla ödüllendirici olduğudur. Kesin sonuca ulaşılmaya bile başarılı ilerlemeler kaydetmeye yardımcı bir çalışma alanıdır.

Kaynaklar

Alptekin, Coşkun, *Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları 424/4, İstanbul 1985.

Cipolla, Carlo M., *Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet*, çev. Ali İhsan Karacan, İstanbul 1993.

ed-Dımaşkî, Ebu'l-Fazl Ca'fer b. Ali, *el-İşâre ilâ Mehâsini't-Ticâre*, çev. Abdulhalık Bakır, "Ticaretin Güzelliklerine İşaret", (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler – 1* içerisinde, s. 473-540 arasında), Ankara 2008.

Eagleton Catherine - Jonathan Williams, *Paranın Tarihi*, çev. Fadime Kâhya, İstanbul 2011.

Hatib el-Bağdadî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdad ev Medîneti's-Selâm I-XIV*, Beyrut (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), tarihsiz.

Hinz, Walther, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990.

İbn Kâlânîsî, Ebu Ya'la Hamza b. Esed et-Temîmî, *Şeylû Târih-i Dımaşk*, çev. Onur Özatağ, İstanbul 2015.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail İmâdüddîn İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih I-XXI*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Cize (Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr), 1997-99.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail İmâdüddîn İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih I-XIV*, haz. Mehmet Keskin, İstanbul 1994.

İbn Miskeveyh, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem*, çev. Kıvameddin Burslan, haz. Mehmet Şeker - Rıza Savaş - Süleyman Genç - Ali Ertuğrul, Ankara 2016.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali el-Bağdadî, *el-Muntazâm fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem I-V*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut (Dâru'l-Fikr) 1995.

İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih I-X*, çev. Ahmet Ağırakça, Abdulkerim Özaydın ve diğ., red. M. Tulun, İstanbul 2008.

Kudûrî, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Ebi Bekr el-Bağdadî, *el-Muhtasar-ı Kudûrî*, çev. Süleyman Fahir, İstanbul 1979.

Makrîzî, *el-Mevâizu ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hıttati ve'l-Âsâr* I-II, Kahire 1270.

Makrîzî, *es-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, thk. Muhammed M. Ziyade, Kahire 1958.

Mavsîlî, Ebu'l-Fazl Meccduddîn Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyâr li-Ta'lîl el-Muhtâr*, haz. Celal Yeniçeri, İstanbul 2011.

Özdal, Ahmet N., *Orta Çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, İstanbul 2016.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 2000.

Serahsî, Ebu Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed, *Mebûsât* I-XXX, ed. Mustafa Cevat Akşit, İstanbul 2008.

Spufford, Peter, *Money and its Use in Medieval Europe*, Cambridge (Cambridge Univ. Press), 1988.

el-Yûnînî, Ebu'l-Feth Kutbuddîn Musa b. Muhammed b. Abdullah, *Zeylû Mir'ati'z-Zaman* I-IV, Haydarabad, 1954.

